

Helgen, helt og statsbygger – Olav Tryggvason i norsk historieskrivning gjennom 700 år

Sverre Bagge

Olav Tryggvason styrte Norge i fem år før han hoppet i sjøen fra Ormen Lange under slaget ved Svolder i år 1000 og forsvant for alltid. Men han har også en historie i de snart tusen årene som er gått siden da, en historie som er vel så interessant som den han hadde i levende live. Det er denne historien denne artikkelen skal handle om. Både i middelalderen og i moderne tid er der blitt skrevet ganske mye om ham. Denne litteraturen gjenspeiler både skiftende idealer og skiftende måter å oppfatte fortiden på.

Sagaforskningen de siste hundre årene kan sammenlignes med scenen i Ibsens *Peer Gynt* hvor Peer skreller en løk for å nå frem til kjernen og finner ut at der ikke er noen kjerne. På tilsvarende måte har forskerne skrelt av lag på lag og står til slutt igjen med ingenting. Olav Tryggvason er et godt eksempel. Sagaene tegner et detaljert og levende bilde av ham. Han har fått en bred plass i Munchs store norgeshistorie og en rekke senere, frem til omkring første verdenskrig. I moderne fremstillinger er han en skyggeaktig figur. Sammenlignet med Olav den hellige, som også er blitt “avskrelt”, er det uhyre magre opplysninger vi har om Olav Tryggvason. Og opplysningene er ikke bare magre, de er også motstridende.¹ Den eldste kilden, Adam av Bremen (ca. 1070), er ikke sikker på om Olav var hedning eller kristen, men skildrer ham som et uroelement i Norden og en mann som omga seg med trollmenn. Alle kilder er enige om at Olav falt i et stort slag i 999 eller 1000, men de er ikke enige om hvor det sto, ved Svolder utenfor kysten av Nord-Tyskland eller i Øresund, og enda mindre om bakgrunnen for det. De er enige om at Olav tapte

slaget, men ingen vet riktig hva som skjedde med ham. De eneste samtidige opplysningene vi har om ham, er et par omtaler av ham som vikinghøvding i engelske kilder og noen skaldekvad. Og disse kildene forteller lite om Olav personlig og hans gjerninger. Den Olav vi kjenner, helten og misjonskongen, møter vi først i kilder fra slutten av 1100-tallet, to hundre år etter hans død. Fra da av har vi en rekke verker. I denne artikkelen skal jeg behandle enkelte av dem.

Odds rekonstruksjon

Det viktigste av de tidlige verkene er den islandske munken Odd Snorressons Olavssaga, skrevet på latin omkring 1190 og oversatt til gammelnorsk omtrent ti år senere. Den latinske originalen er tapt, men flere, innbyrdes ulike versjoner av den gammelnorske er bevart.² Odds saga ligger til grunn for flere senere, bl.a den mest kjente, Snorre Sturlassons. Hos Odd møter vi den Olav Tryggvason vi kjenner, heltekongen, idrettsmannen og misjonæren. Hos Odd er Olavs liv en serie dramatiske begivenheter og heltegjerninger, fra morens flukt fra den onde dronning Gunnhild med den nyfødte Olav til han hopper over bord fra Ormen Lange etter en heroisk kamp i slaget ved Svolder.

Ingen historiker vil betrakte Odds verk som en troverdig beretning om den virkelige Olav Tryggvason. Derimot kan man diskutere i hvilken grad der ligger en historisk kjerne bak noen av Odds fortellinger, om Odd bygger på eldre tradisjoner eller om han mer eller mindre har konstruert hele beretningen selv.³ I denne sammenheng skal jeg ikke ta stilling til spørsmålet om sannheten av Odds enkeltopplysninger. Derimot har diskusjonen som har vært ført om disse spørsmålene betydning for forståelsen av Odds hensikt med sitt verk og det helhetsbilde han gir av Olav Tryggvason.

Til de lag i Odds beretning som lettest lar seg "skrelle av", hører beretninger som er utformet etter faste forbilder, særlig i Bibelen og den religiøse litteraturen. I innledningen sammenligner Odd Olav med døperen Johannes. På samme måten som han beredte veien for Jesus, beredte Olav veien for Olav den hellige. Dermed blir det også naturlig å forestille seg at den sistnevnte var blitt døpt av Olav Tryggvason (Oddr Snorrason: 1; jfr. Lönnroth, 1963: 66; Hallberg, 1965: 160 f.). Skildringen av Olavs barndomshistorie har klare paralleller til Jesu barndom, med flukten til Egypt for den onde konge som streber ham etter livet. I landflyktigheten

selges Olav som slave, på samme måte som Josef i Egypt (Lönnroth: 68 f. m. henv.). Flere underer i sammenheng med misjonsvirksomheten følger mønsteret fra andre beretninger om misjonshelgener. I likhet med bl.a. den hellige Martin av Tours får Olav besøk av Djevelen i en hedensk guds skikkelse (Lönnroth, 1963: 71 f.). Olav henretter Kark fordi han har drept sin herre, Håkon jarl, enda denne herren var Olavs fiende, på samme måten som David i Bibelen henretter sin fiende Sauls drapsmann (Oddr Snorrason: 83, jfr. 2. Sam. 1, 1-16). Også en mer “verdslig” scene, den hvor Olavs fiender står på stranden og ser flåten seile forbi, er antagelig lånt utenfra, nemlig fra en beretning om langobarderkongen Desiderius, som ser Karl den stores styrker dra forbi (Lönnroth, 1963: 85). Endelig er der betydelige paralleller mellom beretningene om Olav og hans navnebror Olav Haraldsson, som har vært forklart med at helgenkongen har vært forbilde for utformingen av Olav Tryggvason-skikkelsen (Lönnroth, 1963: 57 ff.).

Disse parallellene springer ut av en grunnleggende tankegang i middelalderen, den figurale eller typologiske.⁴ Man forsto verden ved hjelp av forbilder. Å forklare et fenomen, en person eller en handling, ville si å finne et bestemt forbilde for den, i bibelsk eller klassisk historie. Hadde man først et forbilde, med “dypere” likhet, ville det være en sterk tendens til å utdype denne likheten på det bokstavelige plan. Idealet krever bestemte fakta. Odds måte å “fordreie” virkeligheten på gir dermed en nøkkel til hans tenkemåte og formål med sitt historieverk.

Den typologiske tenkemåte forklarer ikke uten videre alle Odds opplysninger. Flere sider ved Olav passer dårlig til de bibelske forbilder, og ikke alle de paralleller forskerne har trukket frem, er like treffende. Det er likevel klart at Odds Olavs-bilde må forstås ut fra en bestemt religiøs ideologi. Som de fleste av sine samtidige var Odd ikke opptatt av fortiden for fortidens egen skyld, men av fortiden slik den kunne brukes i nåtiden. Fakta og moralsk-ideologisk tolkning er derfor ikke skilt. Middelalderens historieskrivning er *eksemplarisk*. Begivenhetene som fortelles skal tjene som eksempler til etterfølgelse eller til skrekk og advarsel. I kirkelig historieskrivning blir dette ofte direkte uttrykt som formålet med verket i prologen. Odd fremstiller sitt verk som et verk til oppbyggelse; han vil gi en verdig lovprisning av en så fremragende konge som Olav, som etter Odds mening ikke har fått den heder han fortjener.⁵ Selv om Odd også understreker at det han forteller er sant, er det åpenbart ikke hans formål bare å finne frem til korrekte faktiske

opplysninger. Dessuten er den oppbyggelige hensikten i seg selv et sannhetskriterium: Olav var en helgen og Guds venn, og hans liv skal tjene til oppbyggelse for kristne i senere generasjoner. Ut fra dette er det rimelig å tro på de opplysninger som foreligger om han store gjerninger, hvis ikke det foreligger svært sterke grunner for det motsatte.⁶

Fra Odd Munk til Snorre Sturlasson

Går vi fra Odd til Snorre, får vi straks inntrykk av å befinne oss i en annen verden. Med unntak av en del fantastiske historier i sammenheng med Olavs misjonsvirksomhet, virker Snorres fremstilling velordnet og rasjonell. Likevel bygger Snorre på Odd når det gjelder størstedelen av de faktiske opplysningene. Men han har gjort et utvalg og ordnet stoffet på sin egen måte – øyensynlig på lignende måte som en moderne historiker ville ha gjort. I praksis fører dette til at vi ikke kan tillegge Snorre større troverdighet enn Odd – han har jo nemlig ikke gjort annet enn vi selv kunne tenkes å gjøre og har dermed ingen selvstendig vitneverdi. Skal vi forstå Snorre som historiker, må vi imidlertid se nærmere på hva han har gjort og hvorfor han har gjort det.

Til tross for at moderne forskning ikke lenger fester særlig lit til Snorres faktiske opplysninger når det gjelder eldre tider, har han i stor grad beholdt sitt ry som kritisk historiker. Prologene til hans historiske verker inneholder da også en del prinsipper for vurdering av kildenes troverdighet som virker meget imponerende i forhold til det som var vanlig i hans samtid.⁷ I sin redegjørelse for skaldekvadene understreker han at disse kildene er samtidige, at deres opplysninger er kontrollerbare – de ble fremsagt foran kongen og hans menn – og at deres form beskyttet dem mot forandring gjennom muntlig overlevering. Dermed er de å foretrekke fremfor annen muntlig tradisjon. Det fremgår imidlertid klart av sammenhengen – og enda klarere av *Heimskringla* som helhet – at Snorre her ikke fremsetter sine almene kildekritiske prinsipper, men bare diskuterer de særlige vanskelighetene som knytter seg til den aller eldste historien, dvs. før Olav Tryggvasons regjeringstid, da det ikke forelå noen kontinuerlig muntlig tradisjon. Skriftlige forelegg nevner han ikke en gang i sine prologer, etter alt å dømme fordi han har betraktet dem som uproblematiske.

Mens moderne historisk-kritiske metode går ut på å forkaste alle opplysninger som der ikke er spesiell grunn til å tro på, er tradisjonell

metode, i middelalderen og senere, å tro på alt der ikke var spesiell grunn til å tvile på. I sin prolog gjør Snorre rede for Are frodes muntlige kilder og viser hvordan han bygger på en tradisjon som går tilbake til en viss Torgeir, som hadde vært til stede da Håkon jarl ble drept. På denne måten kan man etablere en tradisjonskjede tilbake til det opprinnelige vitne, slik man også gjorde når man skulle etablere odelsrett. Sannheten hadde dermed et sosialt aspekt, som den ikke har for oss, i alle fall ikke i samme grad. Sannhet var det gode og troverdige menn, som man kjente og sto i fellesskap med, trodde på, ikke det den enkelte nådde frem til gjennom uavhengig gransking av data. Er “de gode menn” innbyrdes uenige, går metoden ut på å tolke deres utsagn slik at det blir størst mulig indre samsvar mellom dem.

Innenfor denne rammen går imidlertid Snorre meget langt i retning av å skape orden og sammenheng og rydde ut inkonsekvenser og urime-ligheter. I en del tilfeller har han kunnet sammenligne Odd med andre kilder og har valgt den versjonen som virker mest rimelig. I andre til-feller har han selv forbedret på Odds beretning, enten for å gjøre den mer rimelig, eller fordi han var interessert i andre ting.

Beretningen om misjonen er et godt eksempel på hvordan Snorre omformer Odds versjon.⁸ Odd gir først en almen beskrivelse av Olavs misjonsvirksomhet og forteller så episoder fra forskjellige deler av landet, øyensynlig i nokså tilfeldig rekkefølge. Hovedsaken for ham er å vise at Gud gjennom Olav bringer den rette tro til Norge. Snorre er heller ikke i tvil om at kristendommen er den rette tro og at Gud står bak kristningen av Norge. Men i betydelig høyere grad enn Odd legger han vekt på “naturlige” årsaker til at dette skjedde. Han lar Olav gå gradvis frem. Han begynner i Viken, der kristendommen allerede er kjent og han selv har mektige slektninger. Det viser seg da også at når de mektigste slutter seg til den nye tro, følger resten av folket etter. På Vestlandet overvinner han motstanden med en blanding av tvang og diplomati, med noe overnaturlig hjelp. Motstanden øker ettersom Olav kommer nordover. I Trøndelag samler bøndene seg mot ham og tvinger ham til retrett. Neste år mobiliserer han styrker fra hele landet og tvinger trønderne til å gi etter ved en blanding av list og trusler. Våren etter kristner han så Nord-Norge. Her er motstanden stor, og på disse breddegrader må det både overnaturlig makt og hard terror til for å knekke trolldommen. Til slutt tar Olav fatt på kristningen av Island, hvor den nye troen seirer samme år som Olav faller ved Svolder. Parallelt med kristningen skildrer

Snorre hvordan Olav befester sitt herredømme. Han får Vestlandet på sin side ved å gifte bort sin søster Astrid med Erling Skjalgsson på Sola. Hårek på Tjøtta blir hans støtte i Nord-Norge. Og i den vanskelige regionen Trøndelag anlegger han byen Nidaros som strategisk støttepunkt.

Snorre sier lite om Olavs forkynnelse. Religiøse argumenter spiller i det hele tatt liten rolle. Valget for eller imot kristendommen er et valg for eller imot kongen selv. Når Snorre gir grunner for at folk slutter seg til kristendommen, fremhever han ønsket om kongens vennskap. Det som tiltrekker, er både Olavs personlighet og de ressursene han rår over. Folk oppfører seg derfor ikke grunnleggende annerledes i religiøse enn i politiske sammenhenger.⁹ Snorre har også noen sosialpsykologiske betraktninger over religionsskiftet: Folk gir nødvendig opp den troen de er blitt opplært i som barn (*Hkr. Óláfs saga helga* kap. 60: 87). Det skal håndfaste argumenter til, og Snorre gir et klart inntrykk av hvilke som er de mest effektive.

I forhold til Odd har Snorre altså neddempet de religiøse og overnaturlige sidene av Olavs historie. Dette har fått flere moderne forskere til å betrakte ham som noe i retning av en moderne rasjonalist.¹⁰ Ser vi imidlertid på hva Snorre har beholdt av Odds overnaturlige og fantastiske fortellinger, blir der mer enn nok igjen til å motsi dette inntrykket. Hovedforskjellen mellom Odd og Snorre på dette området er at Snorre begrenser antallet av slike historier og gjerne forkorter dem han har med. Men historiene i seg selv er like fantastiske. F.eks. gjengir Snorre fortellingen om Øyvind Kinnriva, som ble torturert ihjel av Olav og som før han døde tilsto at han var en ond ånd, som ved finnenes magi var blitt brakt inn i en menneskekropp og derfor ikke kunne ta dåpen. Forskjellen i forhold til Odd er at han sløyfer den lange historien om *hvordan* dette skjedde (OT kap. 76, jfr. Oddr Snorrason: 139 f.). Når Snorre både i sagaene om Olav Tryggvason i andre deler av *Heimskringla* er så restriktiv med å gjengi beretninger om undere og overnaturlige fenomener, må forklaringen være at han betraktet slikt som mindre relevant i forhold til sitt emne, ikke at han hadde en vesentlig mer skeptisk holdning til det enn Odd. Derimot er det karakteristisk for ham at han gjør den vanlige, verdslige historien mer sammenhengende og rasjonell. Dette henger igjen sammen med at han skiller skarpere mellom det naturlige og det overnaturlige enn Odd gjør. Gud griper nok av og til inn i historien, slik som når han lar Olav Tryggvason og Olav den hellige innføre kristendommen i Norge. Men normalt gjør han det ikke. Derfor må historikeren

og politikeren i første omgang forholde seg til vanlige menneskelige handlinger og forsøke å forstå dem. Dette skillet mellom det naturlige og det overnaturlige var i for seg i samsvar med sterke tendenser i teologi og filosofi på 1200-tallet. Når Snorre understreket dette skillet, må forklaringen likevel i første rekke søkes i hans bakgrunn som stormann og verdslig politiker og som forfatter som henvendte seg til et tilsvarende publikum (Bagge, 1991: 208 ff., 224 ff.).

Å skrive biografi i middelalderen

Snorre har altså skapt et mer verdslig bilde av Olav Tryggvason og hans handlinger og et bilde som fra moderne synspunkt virker mer logisk og sammenhengende. Det er imidlertid ikke uten videre slik at Snorre skaper orden i Odds kaos. Snarere er det snakk om to forskjellige måter måter å skape orden i et menneskeliv på. Her kan vi igjen gripe tilbake til Peer Gynt og løken.

Ibsen gir her et bilde av en typisk moderne måte å betrakte et menneskeliv på. Der *skal* være en indre kjerne, som man kan finne “bak” de ytre handlingene, og der skal samtidig være en sammenheng mellom den indre kjernen og de forskjellige “lagene”. Et helt menneskeliv er preget av organisk vekst, utvikling og forandring, men ut fra visse grunnprinsipper. Der er sammenheng mellom det ytre og det indre og mellom de forskjellige fasene. Og hvert menneskes liv har sin egenart: Peer Gynt skal oppfylle målet for akkurat *sitt* liv: han skal være den han er bestemt til å være “med Guds stempel på sin panne”. At kjernen og sammenhengene mangler, er katastrofen i Peer Gynts liv.

I middelalderen så man ikke på menneskelivet på samme måten. Man var ikke opptatt av det enestående, men av det almene, og man var heller ikke opptatt av vekst og utvikling. Dette har sammenheng med den typologiske tenkemåte. Når Odd overfører beskrivelser og fortellinger fra Bibelen eller helgenlegender på Olav Tryggvason, er det selvsagt bestemt av et ønske om å tillegge Olav flest mulig store gjerninger og gode egenskaper. Men dypest sett er slike overføringer uttrykk for en forestilling om at det vesentlige ved et menneske ikke er det individuelle særpreg, men forholdet til en type eller et ideal. I motsetning til Peer Gynt skal Odds Olav ikke “realisere seg selv” i den forstand at han lever ut de muligheter som ligger i akkurat *hans* personlighet, men stemme overens med et idealbilde av misjons- og helgenkonger som der er en

lang rekke tidligere eksempler på. Snorre er neppe særlig påvirket av typologisk tenkemåte, og hans verk gir tilsynelatende mer individualiserte og nyanserte portretter av enkeltpersoner enn det vi finner hos kirkelige forfattere. Han er likevel ikke opptatt av den individuelle personlighet på samme måte som moderne forfattere. Hans karakteristikk av Olav, som er forholdsvis utførlig (OT kap. 85), gir ikke noe inntrykk av “indre egenskaper” eller “kjernen i personligheten”. Den er først og fremst en beskrivelse utenfra, dels en sammenfatning av Olavs handlinger – hans prestasjoner som kriger og idrettsmann – og dels hans opptreden i forhold til andre, hans egenskaper som høvding: stolthet, gavmildhet, velgjerninger mot venner og grusomhet mot fiender.

Forskjellen fra moderne biografiske skildringer viser seg særlig i at utviklingsaspektet mangler.¹¹ Fra et moderne synspunkt ville et sentralt spørsmål til Olavs biografi være: hva skjedde egentlig med denne vikingen da han ble omvendt til kristendommen og deretter ble misjonær og riksstyrer? Både Odd og Snorre forteller om omvendelsen, men setter den ikke inn i noen psykologisk sammenheng. Odd har to versjoner av omvendelsen, en hvor Gud åpenbarer seg i en drøm og en hvor Olav møter en hellig spåmann i England (Oddr Snorrason: 37-45). Snorre har bare den siste (OT kap. 31). I begge tilfeller forandrer omvendelsen lite på det rent menneskelige plan. Olav er et godt menneske allerede på forhånd, og omvendelsen kommer som følge av Guds direkte inngripen, uten noen forberedelse fra Olavs side. En del steder nærmer Snorre seg riktignok den moderne biografi ved å legge vekt på *sammenhengen* mellom Olavs handlinger, slik som i beretningen om misjonen. Men det er karakteristisk at denne sammenhengen gjelder de ytre handlingene. Snorre prøver å finne frem til en kronologi og en sammenheng mellom begivenhetene som virker rimelig ut fra politiske og sosialpsykologiske betraktninger. Han viser hvordan Olav gradvis styrker sin makt i landet og hvilke konflikter og begivenheter som fører til at hans fiender samler seg mot ham ved Svolder. Derimot gjør Snorre intet forsøk på å beskrive noen indre utvikling. Der er ingen forskjell på vikinghøvdingen på tokt i Østersjøen og riksstyreren og misjonskongen.

Ikke bare ut fra moderne, men også ut fra middelalderske forestillinger ligger det betydelige spenninger i Olavsskikkelsen. Rollene som vikinghøvding, helte- og krigerkonge og religiøs forkynner og visjonær var ikke lette å forene. Odd har tilsynelatende ikke gjort noe forsøk på å forene dem i det hele tatt, han presenterer temmelig brå vekslinger fra

den ene til den andre, som f.eks. når han lar Gud gripe inn og hjelpe Olav når han er på plyndringsferd under sin tid som viking (Oddr Snorrason: 36 ff.). I sin siste kamp ved Svolder er Olav først og fremst en drabelig kriger, som slåss så blodet spruter og skallene brister og metter ravner og kråker. Odd siterer i denne sammenheng – på samme måte som Snorre senere – en rekke kvad av Hallfred (Oddr Snorrason: 205 ff.). Men av og til glimter helgenkongen til, og slutten, der Olav ved Guds hjelp redder seg bort fra slaget og så tilbringer resten av sitt liv i et kloster i Det hellige land, er ren helgenbiografi (Oddr Snorrason: 256, 259 ff.). Dette preger også innledning og kommentarer til begivenhetene hos Odd. Det er ingen tvil om at hans hovedmål er å skildre helgenen Olav. Samtidig lar neppe hele verket seg forklare ut fra dette hovedmålet, i samme grad som hos en annen historieskriver utgått fra klostermiljøet, nemlig Theodoricus Monachus (Bagge, 1989: 113 ff., særlig 123 ff.). Odds fortelling er derfor ikke i sin helhet bestemt av hans åndelige formål, men det er likevel dette formålet som kommer til uttrykk i Odds egne kommentarer og som gir verket en slags grunnleggende enhet.

Spenningen er der også hos Snorre, men han har neddempet skildringen av helgenkongen og kuttet ut mye av det overnaturlige stoffet. Nedskjæringen av mirakelstoffet går særlig ut over den type beretninger som viser Olavs indre liv. Snorre representerer den verdslige tradisjon i den norrøne kulturen (Bagge, 1991: 174 ff., 186 f.). Et menneske er det det er i kraft av sine handlinger og sitt forhold til andre mennesker. Det er en del av et sosialt felleskap. Hva det foretar seg i tankene eller i sitt indre lønnkammer, er uinteressant. Her brakte kristendommen noe nytt inn, som kommer til uttrykk hos Odd. Odds verk er mer en biografi i den forstand at det er Olavs person som binder det hele sammen, de enkelte episodene skal vise hans hellighet og gode gjerninger og hvordan Gud virker gjennom ham. Odd lar oss flere ganger møte Olav alene og få innblikk i hans indre liv. F.eks. forsvinner kongen om natten, og mennene undres på hvor han er. Han lar en av dem få følge seg inni en skog like ved. Der synker Olav hen i bønn. Et sterkt lys stråler frem omkring ham og to engler kommer til ham (Oddr Snorrason: 151 ff.). Et annet, mer indirekte vitnesbyrd om Olavs hellighet er når noen av hans menn drar ut om natten og kommer over en forsamling av troll som holder krisemøte i anledning Olavs herjinger blant dem. De forteller hver sin historie om hvordan de har forsøkt å friste ham, men er blitt slått og banket og jaget av gårde (Oddr Snorrason: 174 ff.). For munken Odd er et mennesket

det det er i dypet av sin sjel, som bare Gud kjenner. Det er fremstillingen av denne “egentlige” Olav som gir Odds verk enhet og sammenheng, til tross for en forvirrende kronologi og betydelige spenninger mellom helgenen og krigerhelten.

Hvorfor skrev man om Olav?

Tiden omkring 1200 ser ut til å ha vært et høydepunkt i interessen for Olav Tryggvason, med en omfattende litteratur. Den typiske helgen i middelalderen gjorde undere etter sin død, og folk valfartet til hans eller hennes grav. I den folkelige bevissthet var dette det viktigste, mens helgenens liv her på jorden ofte kom mer i bakgrunnen. Odd ser klart et problem her: “Men den fræge kong Olav Tryggvason er ikkje kjend for jærtegrer etter døden. Likevel held vi han for å vere ein framifrå og gjæv mann og Guds ven”.¹² I høymiddelalderen må han i første rekke ha vært en litterær skikkelse, som var kjent i eliten. I folkets bevissthet er han kommet helt i skyggen av sin navnebror og etterfølger Olav Haraldsson den hellige.

Det har vært pekt på særlige grunner til den sterke interessen for Olav omkring 1200 (Lönnroth, 1963: 90 ff.). Odd og andre islendinger kan ha ønsket å fremheve Olav fordi han var den kongen som tok initiativet til kristningen av Island og har kanskje også utformet verket med tanke på å få ham kanonisert. Man har også pekt på Olav som trønderkonge og sett Odds verk som uttrykk for en nasjonalkirkelig trøndsk bevegelse i motsetning til kirkens helgenkonge, Olav Haraldsson. Denne bevegelsen har så “laget” en ny helgen i konkurranse med den mer kjente Olav den hellige.

Av disse hypotesene står nok tilknytningen til Island sterkere enn tilknytningen til Trøndelag. Der er lite i Odds beretning som tyder på nasjonalkirkelige hensikter. Hans bilde av Olav som misjonær og helgen skiller seg ikke på noen måte ut fra Olavbildet hos den sterkt universal-kirkelige Theodoricus. Odds skildring av trønderne er dessuten ikke spesielt smigrende. Endelig hadde den universal-kirkelige retning under erkebiskopen langt fra noe monopol på Olav den hellige – kong Sverre utnyttet ham meget bevisst i sin propaganda. Mer generelt er det begrenset hvor mye slike “ad hoc”-forklaringer bidrar til vår forståelse av middelalderens historiske litteratur. Selv om et verk kan ha blitt til på en bestemt foranledning, er det gjerne en forholdsvis liten del av innholdet

som kan forklares på denne måten. Når det gjelder fortellingen om Olav Tryggvason, gjør den sterke spenningen mellom helgenen og den verdslige herskerskikkelsen i Odds beretning det lite sannsynlig at Olav skulle være “oppfunnet” på et bestemt tidspunkt og for et bestemt formål. Enten de er sanne eller ikke, er det rimelig å tro at i alle fall de “verdslige” beretningene om Olav går tilbake på eldre, muntlig tradisjon. Dermed ligger det også et bredere miljø bak Olavsportrettene enn bare noen få forfattere med propagandistiske hensikter. Skal man forklare hvorfor litteraturen om Olav Tryggvason blomster opp omkring 1200, må man også ta i betraktning at den historiske litteraturen generelt blomstrer opp på denne tiden, og dermed at det ikke er sikkert at det kreves en særlig forklaring på interessen for akkurat Olav Tryggvason.

De to kulturer

Vi bør derfor i første rekke søke en “langsiktig” forklaring på interessen for Olav Tryggvason og se skildringen av ham som uttrykk for bestemte idealer hos tidens geistlige og verdslige elite. For geistligheten var han mannen bak kristendommens første gjennombrudd i Norge og på Island. Samtidig var han et menneske som både kunne appellere til de verdslig innstilte med sine heltegjerninger og som i dypet av sin sjel var Guds trofaste tjener og utrettelig kjempet for hans sak.

For Snorre er Olav et av de fremste eksemplene på hvordan en høvding skal være. I sin karakteristikk av ham nevner Snorre hans utrolige ferdigheter som idrettsmann, hans gavmildhet og storslåtte gjestebud, hans glede og lystighet i drikkelag. Han nevner også noen mørke trekk: hans grusomhet når han var sint og mot sine uvenner og de fryktelige måtene han straffet dem på:

“Derfor var vennene hans glade i ham, men uvennene redde for ham, og når han hadde fremgang, var det fordi noen gjorde det han ville av godhet og vennskap, og noen fordi de var redde.”¹³

Den siste setningen sammenfatter Snorres politiske filosofi: å herske var å vinne mektige menns vennskap, ved beundringsverdige personlige egenskaper, ved gavmildhet og ved terror. Nettopp de “romantiske” aspektene var en del av tidens realpolitikk.

Odds og Snorres beretninger er uttrykk for de to kulturer i middelalderen, den kirkelige og den verdslige. Odds verden dreier seg om kampen mellom Gud og Djevelen om menneskenes sjeler. For ham skal

historien vise Guds store gjerninger gjennom utvalgte mennesker, hvordan han bygger opp og utbrer sin kirke på jorden og hvordan en kristen skal leve for å nå frem til den evige salighet. Snorre sier ingenting i forordet om hvorfor han skriver eller hva som gjør hans fortellinger verd å lese eller lytte til. Han trekker også sjelden almene konklusjoner av sine fortellinger eller gir moralske budskap til sine lesere. Tilsynelatende er han en nøktern og objektiv beretter av “det som faktisk skjedde”. Men dette skyldes helst at både formålet med fortellingen og vurderingen av handlingene det ble fortalt om har vært selvsagte for hans publikum. Hva var mer spennende enn å høre fortellinger om store menn og deres gjerninger? Og hva var viktigere i et miljø av stormenn og krigere enn at heltegjerninger ble minnet og gjenfortalt? Hvordan skulle man ellers lære tapper og god oppførsel? Og hva var hensikten med å gjøre heltegjerninger hvis ingen fortalte om dem? Sagalitteraturen er uløselig knyttet til de norsk-islandske stormannsmiljøene på 1100- og begynnelsen av 1200-tallet, like uløselig som den moderne pressen er knyttet til vårt samfunn av konkurrerende politikere og partier.

De to sagaene illustrerer den nokså urolige sameksistensen og spenningen mellom den kirkelige og den verdslige kulturen i det norrøne samfunnet.¹⁴ Ett ideal er imidlertid lite fremtredende i skildringene av Olav Tryggvason, nemlig bildet av den gode og rettferdige *riksstyrer* som vi møter i *Kongespeilet* fra omkring midten av 1200-tallet. Som konge er Olav helt og kriger, både hos Odd og Snorre. Når han ikke kjemper for Guds sak, kjemper han for sin personlige ære og trekker menn til seg i kraft av sine personlige egenskaper. Heller ikke “politikk i den store stil” er særlig fremtredende. Både i sin skildring av misjonen og i andre sammenhenger gir Snorre en overbevisende fremstilling av hvordan Olav fungerer som politiker på det personlige plan og knytter mektige menn til seg med en kombinasjon av trusler og vennskap. Men når det gjelder det store utenrikspolitiske drama som avslutter Olavs regjeringstid, slaget ved Svolder, inneholder Snorres beretning nokså mye de samme romantiske og eventyrlige motiver som Odds. Begge skildrer hvordan Olav kom til å fornærme den mektige Sigrid Storråde, mor til den svenske kongen og hustru til den danske, og hvordan hun som hevner fikk begge disse kongene til å gå mot Olav. Og foranledningen til å angripe ham kommer fordi Olav, etter bønn fra sin hustru Tyra, drar til Vendland for å hente hennes medgift. Den store kampen mellom de tre nordiske riker springer altså ut av Olavs personlige forhold til to kvinner.

Dette kongebildet skiller seg fra administratoren, dommeren eller lovgiveren, som vi møter senere på 1200-tallet, i *Kongespeilet*, lovene og diplomene. I *Kongespeilet* dreier nesten alt som sies om kongen seg om hans dommergjerning, og det tunge ansvar han har for å fullbyrde rettferdigheten på jorden. Han må begynne sin dag tidligere enn alle andre, for å meditere over Guds dommer, og han må passe på om dagen at han ikke kaster bort tiden med jakt og andre fornøyelser (Bagge, 1987: 53 ff., 90 f., 107 f.). Denne forskjellen kan delvis skyldes forskjellige genrer – sagaene er mest opptatt av spennende fortellinger, mens lover, diplomer o.l. forteller om det daglige arbeid. Det kan neppe være tvil om at historiskrivningen i middelalderen “romantiserer” og “personifiserer” politikk og politiske konflikter, både før og etter Odd og Snorre. Men forskjellen stemmer også overens med det bilde andre kilder gir av kongedømmet i tidlig middelalder som sterkt personlig, der kongen måtte basere sin makt på venns- og lojalitetsforhold, og allianser og konflikter med forskjellige innenlandske høvdinger var den viktigste siden av hans virksomhet, mens “statsaker” som lovgivning, domsvirksomhet og administrasjon, hadde en mer beskjeden plass. Det “romantisk-heroiske” kongeidealet hadde utvilsomt sin plass i hoffkulturen senere på 1200-tallet også, men det er neppe tilfeldig at den litterære utformingen av Olav Tryggvason-idealet kom såvidt tidlig som på slutten av 1100-tallet.

Det nye Norges Olav Tryggvason

I de følgende århundrene levde nok litteraturen videre, men etterhvert ble det mest lærde spesialister som interesserte seg for slike fjerne skikkelser som Olav Tryggvason. Etter 1814 ble imidlertid middelalderen gjenopdaget, og dermed begynte en ny fase i Olav Tryggvasons liv. Omkring 1870 planla Bjørnson og Grieg en opera om ham. På tegningene i 1899-utgaven av Snorres kongesagaer bærer han Fridtjof Nansens ansiktstrekk: forsvarssaken, idretten og unionskampen hadde fått sin middelalderske helt og forbilde!

I 1910 skildret Alexander Bugge Olav i sitt bind av *Historie fremstillet for det norske folk*. Nå var fortiden blitt historie, som møysommelig måtte graves frem, i bokstavelig forstand ut av jorden, eller i overført forstand gjennom gransking av de skriftlige kildene. Sagn og legende måtte forkastes, slik som de mest eventyrlige episoder fra Olavs barndom og ungdom og alt som hadde med det overnaturlige å gjøre. Likevel kunne helten fra fortiden bringe lys til nåtiden og fremtiden:

“Det var en tid fuld av eventyr, en tid da eventyret blev til virkelighed, og livet selv var ofte vidunderligere end eventyret. (...) Som en vildfugl fra sydlige lande, med større vingefang og mere lysende fjær end nogen i hjemmeflokken, kommer Olav Tryggvason ind i vor saga. Kort og straalende som en meteor er hans livs bane.”¹⁵

Bugges skildring av Olav er en syntese av Snorre og Odd munk, den målbevisste kriger og politiker og den visjonære helgen. Spenningene i Olavsskikkelsen blir dermed enda større enn den hadde vært i middelalderen. Samtidig blir det mer nødvendig for Bugge å løse disse spenningene, eller i alle fall å sette dem på begrep. Olav kan ikke være noen Peer Gynt, uten indre kjerne:

“Det er ikke let at lodde dybderne i hans sind og finde, hvad der er politik og beregning, og hvad der er trosiver. Eller kanskje har begge dele været knyttet uløselig sammen, har Olav Tryggvason skjønt, at naar kristendommen seirede, da seirede ogsaa Harald Haarfagres kongstanke?” (Bugge, 1910: 252).

Krigheren, politikeren, helgenen og visjonæren går opp i en høyere enhet, en mann som med ustoppelig energi, dyktighet og suksess, som på fem korte år utretter det utrolige og til sist dør heltedøden ved Svolder. Bugge gjengir høydepunktene i sagaenes skildring av slaget. Men kan kan ikke akseptere deres redegjørelse for bakgrunnen, Sigrid Storrådes krenkede følelser og Olavs hustru Tyras ønske om å få tilbake sine eiendommer i Vendland. Det må ha dreiet seg om større ting enn kvinners følelser. Bugge tegner opp et storslagent bilde av den politiske og strategiske situasjon i Norden og antyder i tillegg at Olav kristendom kan ha brakt ham i krig med hedenske naboland. På denne måten bringer Bugge *statsmannen* Olav i forgrunnen på en helt annen måte enn middelalderens historieskriverne. En konge av Olavs format kjempet ikke bare for sine egne “private” interesser og ble ikke involvert i en stor konflikt med nabolandene på grunn av sin hustrus økonomiske interesser eller en formådd ekteskapskandidats hevnløst. Han hadde større, nasjonalpolitiske og strategiske interesser for øye, og han kom dermed til å gjøre en grunnleggende innsats for oppbyggingen av en norsk stat.

Heltekongen gikk bort, meteoeren sluknet. Men hans verk besto. “For Norge har hans virke havt grunnleggende betydning; det indleder en ny tid, overgangen fra oldtid til middelalder.” (Bugge, 1910: 275). I serien av Olavsportretter er den vitenskapelige historiker Alexander Bugges

ikke det mest nøkterne, og myten om Olav ikke mindre levende enn den var i middelalderen. Det nye, fullt selvstendige Norge skulle finne sin plass i det internasjonale fellesskap av stater og skulle hevde seg i forhold til de eldre og mer etablerte nabolandene. Hva var bedre egnet til dette formål enn en heltekonge fra middelalderen? Samtidig uttrykte portrettet av Olav troen på enkeltmennesket, den geniale personlighet, som kunne gripe inn i historien og endre dens gang.

Bugges Olav Tryggvason-bilde fikk et grunnskudd allerede året etter, da Lauritz Weibull i Sverige lanserte sin radikale kildekritikk og forkastet det meste av sagaenes opplysninger om eldre nordisk historie. De toneangivende historikerne i Norge, Halvdan Koht og Edvard Bull, kom – ut fra andre teoretiske forutsetninger enn Weibull – i praksis til å innta en lignende holdning til den eldste historien.¹⁶ De stilte seg dessuten kritisk til den form for heltedyrkelse og tro på enkeltmenneskets betydning som Bugge representerte. Om senere historikere har forsøkt å skildre sagaenes Olav, så har de i alle fall gjort det nølende og med dårlig samvittighet. Vitenskapen og heltedyrkelsen skilte lag. Og i løpet av vårt århundre er det vel også blitt mindre av heltedyrkelsen. Etter to verdenskriger har ikke lenger den blonde, germanske kriger- og heltekonge samme appell som i begynnelsen av århundret. Vår offisielle kultur er mindre opptatt av helter, i alle fall krigerhelter, og den mindre offisielle, som ungdomskulturen, foretrekker James Bond og rockestjerner for fjerne vikingkonger.

Hva skal vi gjøre med Olav Tryggvason?

Lauritz Weibull kan ha overdrevet her og der, men der går ingen vei tilbake til sagaenes og Alexander Bugges Olavs-bilde. Den historiske Olav vil for alltid forbli en skyggeaktig person, som vi bare kan uttale oss om med stor forsiktighet. De avskrelte lagene gir oss likevel annen kunnskap som kan være vel så interessant. Historikere idag er mindre interessert i enkeltpersoner i fortiden, og krigerhelter har ikke lenger samme appell til oss som samfunnsmennesker. Interessen har forskjøvet seg til samfunnet som helhet, og vi er i økende grad blitt klar over at et samfunn ikke bare er maktforhold og kommandolinjer, men også idealer, kultur og myter. Derfor er den mytiske Olav like interessant for dagens forskning som den historiske Olav var tidligere. Odds- og Snorres beretninger forteller oss om oppfatningen av mennesker og samfunn på 1100- og

1200-tallet og om idealer for oppførsel i forskjellige miljøer. Indirekte kan de kanskje til og med fortelle litt om den virkelige Olav, i alle fall om hans samtid.

Moderne, kritiske historikere har ofte lagt liten vekk på sagaenes “personlige” eller “romantiske” skildringer av fortidens store menn og den politikk de førte, og i stedet forsøkt å analysere fortiden ut fra såkalt almengyldige eller “sunt fornuftige” tanker om hvordan mennesker oppfører seg, som i virkeligheten bygger på vedkommende historikers avislesning eller erfaring fra styrende organer ved universitetet. Med all respekt for slike erfaringer er det sannsynlig at en islandsk høvding på 1200-tallet hadde riktigere forestillinger om norsk politikk på Olav Tryggvasons tid enn en moderne professor.

Og dermed kan kanskje Snorres portrett si oss litt om den virkelige Olav. De vikingkongene som kom hjem til Norge med gull og sølv og røvet gods og skulle skaffe seg makten i landet burde ha adskillig likhet med sagaenes Olavsskikkelse. Som Olav måtte de herske med en blanding av terror og generøsitet. Gullet og sølvet var helt nødvendig i denne sammenheng. Et passende utvalg av kvinnelige slektninger, som kunne brukes til ekteskapsallianser med lokale høvdinge, var også en viktig ressurs. Uten at vi aksepterer alle Snorres og Odds fortellinger om hvordan Olavs forhold til kvinner griper inn i hans historie, kan det være på plass å minne om at forholdet mellom mann og kvinne på denne tiden ikke bare hadde å gjøre med romantikk og personlige følelse, men i høy grad også angikk politikk på topplanet. Kongene måtte være sterke og tapre og dyktige i krig – og et godt utseende var heller ingen ulempe. De sportslige og krigerske egenskapene kom ikke bare godt med i kamp mot motstandere – de var kanskje enda viktigere for å gjøre inntrykk på omgivelsene og dermed forsterke virkningen av gullet, sølvet og kvinnene.

Selv om vi ikke når inn til kjernen, er det derfor ingen grunn til å kaste vrak på de ytre lag av løken. De kan gi oss innsikt som er vel så interessant som faktisk kunnskap om Olav Tryggvason. Myter og symboler er en viktig del av fortiden. De kan fortelle oss, ikke bare hva folk tenkte, men også til en viss grad om hvordan de handlet, og om de sosiale spilleregler i fortidens samfunn. Samtidig viser fortellingen om Olav Tryggvason liv etter døden at det ikke bare var middelalderens mennesker som dannet myter. Vi har alle våre myter og ubevisste forutsetninger. Studiet av fortidens samfunn kan gjøre oss mer bevisst slike forutsetninger og dermed gi oss innsikt i vårt eget samfunn og dets myter.

Noter

1. Oversikt over kilder og litteratur til Olav Tryggvasons historie hos Lars Lönnroth, *Studier i Olav Tryggvasons saga*, *Sammlaren* 84, 1963: 54 ff. og Per Sveaas Andersen, *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*, Oslo 1977: 102 ff.
2. Oddr Snorrason munk, *Saga Óláfs Tryggvasonar*, utg. F. Jónsson, Kbh. 1932, Indledning.
3. Det siste er Lars Lönnroths standpunkt (Lönnroth, 1963: 54-94), jfr. Peter Hallbergs innvendinger i opposisjonsinnlegg, *Sammlaren* 86, 1965: 158-66. Se ellers oversikt over litteraturen hos Magnus Rindal, *Innleiing, Soga om Olav Tryggvason*, Oslo 1977 (Norrøne Bokverk 46): 7-18.
4. Sverre Bagge, Theodoricus Monachus – Clerical Historiography in Twelfth-century Norway, *Scandinavian Journal of History* 14, 1989: 116 f. m. henv.
5. “Þvi iati ek firir guðe ok helgum monnum at mik gleðr dyrð at vinna enom heilsamligsta Olavi konunge TryGva s. ok giarna villdi ek hans veg vinne með minom orðum sliçt sama gøri þer veg O. konunge. er vndir røtt er yðarRar hialpar oc scirnar ...” (Oddr Snorrason: 1).
6. Jfr. eksempler på denne tankegangen fra bispesagaene og annen religiøs litteratur hos M. I. Steblin-Kamenskij, *Islendingesogene og vi*, Oslo 1975: 42 f.
7. *Heimskringla* [= *Hkr.*], utg. F. Jónsson, Kbh. 1893-1901, I: 3-8; *Saga Óláfs konungs hins helga*, utg. O. A. Johnsen, Oslo 1941, I: 1-5. Prologene er noe forskjellige, og det kronologiske forholdet mellom dem er usikkert. At den ene versjonen er knyttet til *Heimskringla* og den andre til sagaen om Olav den hellige, er i alle fall et senere arrangement, som ikke går tilbake til Snorre selv. Se Elias Wessén, Om Snorres prologus til *Heimskringla* og den særskilda Olovssagan, *Acta Philologica Scandinavica* 3, 1928-29: 52-62. For den følgende gjennomgåelsen av de to prologene, se mer utførlig Sverre Bagge, *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*, Berkeley 1991: 25 ff. Se ellers Bernard Guenée, *Histoire et Culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris 1980: 77 ff. når det gjelder vurdering av kilders troverdighet ellers i Europa i middelalderen.
8. Theodore Andersson, The conversion of Norway according to Oddr Snorrason and Snorri Sturluson, *Medieval Scandinavia* 10, 1977: 83-94; Bagge, 1991: 46 f., 105 ff.
9. Se f. eks. *Hkr. Saga Óláfs konungs Tryggvasonar* [= OT] kap. 82 og Bagge, 1991: 105 ff., jfr. 97 ff.
10. Gustav Storm, *Snorre Sturlassøns Historieskrivning*, Kbh. 1873: 170 f.; Edvard Bull, *Folk og kirke i middelalderen*, Kra. 1912: 209 f. Motsatt oppfatning hos Fredrik Paasche, *Kristendom og kvad*, *Rikssamling og kristendom* (Norske historikere i utvalg I), Oslo 1967: 429.

11. Dette tror jeg gjelder generelt for sagalitteraturen. Når en rekke forskere, sist Bjarne Fidjestøl, *Europäische und einheimische Tradition in der Saga vom Heiligen Olaf*, *Skandinavistik* 29, 1990: 85 ff. mener å se en utviklingshistorie i Snorres skildring av Olav den hellige, har de etter min oppfatning tolket den i lys av moderne forestillinger. Se Bagge, 1991: 181 ff.
12. "O. konungr Trys. var monnum ecke kvnr i iartegna gerð eptir lifit. Þo trvwm ver hann dyrligan mann ok agetan oc guðz vin." (Oddr Snorrason: 1, jfr. *Soga om Olav Tryggvason*: 19).
13. "Váru af þeim söknum vinir hans ástuðgir við hann, en óvinir hans hræddusk við hann; var því mikil framkvæmð hans, at sumir gerðu hans vilja með blíðu ok vináttu, en sumir fyrir hræzlu sakir" (OT kap. 85, jfr. *Snorres kongesagaer*, Oslo 1942: 162).
14. Der har i det meste av etterkrigstiden vært en nokså sterk "revisjonistisk" tendens, som har søkt en europeisk og kirkelig inspirasjon bak det meste av den norrøne litteraturen og har benektet eller lagt liten vekt på skillet mellom kirkelig og verdslig tradisjon, i opposisjon mot eldre nasjonale eller pangermanske tradisjoner. Selv om denne reaksjonen utvilsomt har vært sunn og nødvendig, mener jeg at den har gått for langt, ikke minst fordi den har undervurdert det skillet som eksisterer mellom kirkelig og verdslig også i den europeiske middelalderlitteraturen. For henvisninger og utdyping av disse synspunktene, se ellers Bagge, 1991: 15, 174 ff., 208 ff., 240 ff.
15. *Historie fremstillet for det norske folk*, Kra. 1910, I.2: 238.
16. Om disse endringene se Ottar Dahl, *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*, Oslo 1959: 239 ff.; Rolf Torstendahl, *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820-1920*, Uppsala 1964: 335 ff.; Birgitta Odén, *Lauritz Weibull och forskarsamhället*, Lund 1975.